

QIDIRUV VA AXBOROT ALMASHINUVI: ARAB VA O'ZBEK TILLARIDA SO'ROQ NUTQIY AKTINING QIYOSIY TAHLILI

Nabiyev Ibrohim Rustamjon o'g'li

Yangi Asr universiteti "Mumtoz sharq filologiyasi"

(arab tili) kafedrası o'qituvchisi

E-mail: xidoyauz19955@gmail.com

Telefon: +998993227117

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab va o'zbek tillarida so'roq nutqiy aktining lisoniy va pragmatik tabiatiga oid masalalar keng ko'lamda tahlil etilgan. Tadqiqotda so'roqning nafaqat ma'lumot olish vositasi, balki muloqotni boshqaruvchi murakkab kognitiv tuzilma ekanligi dalillanadi. Har ikki tildagi so'roq yuklamalari, olmoshlari, sintaktik qurilmalar va intonatsion xususiyatlar qiyosiy-tipologik jihatdan o'rganilgan. Maqolada keltirilgan misollar va tahlillar tillararo pragmatik farqlarni tushunishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: *lingvopragmatika, nutqiy akt, illokutiv kuch, arab tili, o'zbek tili, so'roq adavotlari, intonatsiya, retorik so'roq, kognitiv tilshunoslik, muloqot strategiyasi.*

Kirish. Inson muloqotining fundamental asosi bo'lgan nutqiy aktlar nazariyasi zamonaviy tilshunoslikning eng dinamik rivojlanayotgan sohalaridan biridir. J. Ostin va J. Serl tomonidan ishlab chiqilgan ushbu nazariya tildagi birliklarni faqat grammatik qoliplar sifatida emas, balki muayyan ijtimoiy va kommunikativ maqsadlarni amalga oshiruvchi harakatlar sifatida baholaydi. So'roq nutqiy akti (interrogative speech act) bu tizimda markaziy o'rinni egallaydi, chunki u muloqot ishtirokchilari o'rtasidagi "savol-javob" zanjirini bog'lovchi asosiy halqadir.

Arab va o'zbek tillari o'zining kelib chiqishi va strukturaviy qurilishi jihatidan turlicha bo'lsa-da, ularning so'roq tizimlarida mantiqiy o'xshashliklar va qiziqarli pragmatik farqlar mavjud. Ushbu maqolada biz ushbu ikki tilning so'roqni shakllantirish strategiyalarini "qidiruv va axborot almashinuvi" prizmasi orqali ko'rib chiqamiz.

1. So'roq nutqiy aktining nazariy asoslari

Nutqiy akt uchta tarkibiy qismdan iborat: lokutiv (aytish akti), illokutiv (aytishdan ko'zlangan maqsad) va perlokutiv (tinglovchiga ko'rsatilgan ta'sir). So'roq aktida illokutiv kuch asosan "ma'lumot olish istagi" bilan tavsiflanadi¹². Biroq, amaliy

¹² Safarov SH. Pragmalingvistika. – Toshkent: Fan, 2008. – B. 42-45.

muloqotda so‘roq shaklidagi gaplar buyruq, iltimos, hayrat yoki inkor kabi o‘nlab boshqa maqsadlarni ham ifodalashi mumkin.

2. Arab tilida so‘roqning lisoniy ifoda tizimi

Arab tilshunosligida so‘roq (الاستفهام — al-istifham) tushunchasi "fahm" (anglash, tushunish) o‘zagidan olingan bo‘lib, noma‘lum bo‘lgan narsani bildirishni talab qilishni anglatadi. Arab tili klassik grammatikasida so‘roq vositalari (adavot al-istifham) ikki guruhga: harflar (yuklamalar) va ismlarga (olmoshlar) bo‘linadi¹³.

2.1. So‘roq harflari (Yuklamalar)

Arab tilida faqat ikki dona so‘roq harfi mavjud: "hal" (هل) va "hamza" (أ).

1) "Hal" yuklamasi: Bu yuklama asosan tasdiq yoki inkor javobini talab qiluvchi umumiy savollarda ishlatiladi. Masalan: هل سافرت إلى طشقند؟ (Hal sofarta ila Tashqand? — Toshkentga safar qildingmi?).

2) "Hamza" yuklamasi: Bu yuklama "hal"ga nisbatan kengroq funksiyaga ega. U nafaqat oddiy so‘roqni, balki ikki narsadan birini tanlashni ham ifodalaydi: أنت طبيب أم مهندس؟ (A-anta tobibun am muhandisun? — Sen shifokormisan yoki muhandismi?).

2.2. So‘roq ismlari (Olmoshlar)

Arab tilida so‘roq ismlari gapning semantik markazini aniqlashga xizmat qiladi:

1. Man (من): Aqlli mavjudotlar (shaxslar) haqida so‘rash uchun.
2. Ma (ما): Jonsiz narsalar va hayvonlar haqida so‘rash uchun.
3. Mata (متى): Vaqtni aniqlash uchun.
4. Ayna (أين): Makonni aniqlash uchun.
5. Kayfa (كيف): Holat va usulni so‘rash uchun.

Arab tili sintaksisining o‘ziga xosligi shundaki, bu vositalarning barchasi gapning boshida kelishi shart. Bu "sadr al-kalom" huquqi deb ataladi¹⁴.

3. O‘zbek tilida so‘roqning strukturaviy va semantik xususiyatlari

O‘zbek tili agglyutinativ til sifatida so‘roqni shakllantirishda morfologik usuldan unumli foydalanadi.

3.1. So‘roq yuklamalarining funksionalligi

O‘zbek tilida so‘roq gaplar hosil qilishda -mi, -chi, -a, -ya, -mi-yey kabi yuklamalar yetakchi o‘rin egallaydi.

1) -mi yuklamasi: Bu yuklama o‘zbek tilining eng universal so‘roq ko‘rsatkichidir. U gapning kesimiga yoki so‘roq qilinayotgan bo‘lakka qo‘shilib, so‘zlovchining munosabatini ifodalaydi. Masalan: "Kitobni o‘qidingizmi?" (umumiy so‘roq) yoki "Kitobnimi o‘qidingiz?" (xususiy so‘roq).

2) -chi yuklamasi: Bu yuklama asosan muloqotdagi javobdan so‘ng qarshi savol berishda yoki qiziqish ma‘nosida qo‘llanadi: "Men-chi? Men nima qilishim kerak?"¹⁵.

¹³ Wright W. A Grammar of the Arabic Language. — Cambridge University Press, 1967. — P. 236-238.

¹⁴ Al-Jurjoni, Abdulqohir. Daloil al-l’joz. — Qohira, 1992. — B. 185.

3.2. So‘roq olmoshlari va urg‘u

O‘zbek tilida so‘roq olmoshlari (kim, nima, qancha, qayerda va h.k.) gapning turli o‘rinlarida kelishi mumkin. Arab tilidan farqli o‘laroq, o‘zbek tilida so‘roq olmoshi odatda gapning ma‘no markazi hisoblangan kesimdan oldin keladi va mantiqiy urg‘uni qabul qiladi.

3.3. Intonatsiya — so‘roqning yashirin quvvati

O‘zbek so‘zlashuv nutqida fonetik usul, ya‘ni so‘roq ohangi (intonatsiya) juda muhim. Darak gap ohangini oxirida biroz ko‘tarish orqali biz uni so‘roq gapga aylantiramiz: "Ertaga kelasan." (tasdiq) — "Ertaga kelasan?" (so‘roq).

4. Pragmatik tahlil: so‘roqning ko‘chma ma‘nolari

Har ikki tilda ham so‘roq doimo javob talab qiluvchi sof savol sifatida namoyon bo‘lmaydi. Bu hodisa "retorik so‘roq" deb ataladi.

4.1. Arab tilida "Istifhom inkariy"

Arab tili, ayniqsa klassik matnlar, so‘roqning pragmatik ko‘chimlariga juda boy.

1) Inkori (Nafiy): هل يستوي الذين يعلمون والذين لا يعلمون? (Hal yastavillazina ya‘lamuna vallazina la ya‘lamun? — Biladiganlar bilan bilmaydiganlar teng bo‘lurmi?). Bu yerda javob "yo‘q" ekanligi oldindan ma‘lum, maqsad — haqiqatni ta‘kidlash¹⁵.

2) Ayblash (Taubix): أفعلت هذا بالهتتا يا إبراهيم؟ (A-fa‘alta haza bi-alihatina ya Ibrahim? — Bizning xudolarimizni shunday qildingmi, ey Ibrohim?).

4.2. O‘zbek tilida so‘roq orqali modallik ifodalash

O‘zbek nutqida so‘roq gaplar so‘zlovchining his-tuyg‘ularini ifodalashning eng ta‘sirchan usulidir:

- 1) Piching va kesatiq: "Shu ishingiz o‘zingizga yoqdimi?"
- 2) Iltimos va taklif: "Bir piyola choy ichmaymizmi?" — Bu yerda so‘roq shaklidagi taklif buyruqdan ko‘ra xushmuomalalikni ifodalaydi.
- 3) Hayrat: "Nahotki shunday bo‘lsa?"

5. Qiyosiy tizimlashtirish

Arab va o‘zbek tillaridagi so‘roq tizimini quyidagi jadval orqali qiyosiy xulosalash mumkin:

Ko‘rsatkich	Arab tili	O‘zbek tili
Sintaktik joylashuv	Gap boshida (prepozitsiya)	Gap oxirida yoki urg‘uli so‘zda
Asosiy vositalar	Yuklama va olmoshlar (Leksik)	Qo‘shimcha va ohang (Morfofonetik)
Modallik darajasi	Qat‘iy va grammatiklashgan	Moslanuvchan va ohangga bog‘liq

¹⁵ Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. — B. 154-157.

¹⁶ Ar-Roziy, Faxriddin. At-Tafsir al-Kabir. — Bayrut: Dor al-Fikr, 1990. — B. 112-115.

Retorik imkoniyat	Klassik uslubda juda yuqori	Kundalik muloqotda juda faol
-------------------	-----------------------------	------------------------------

6. Kognitiv-madaniy jihatlar

So'roq aktini tahlil qilishda faqat til birliklarini emas, balki o'sha til egalarining madaniy dunyoqarashini ham hisobga olish lozim. Arab muloqotida so'roq ko'pincha qat'iyat va emotsionallikni ifodalasa, o'zbek muloqotida so'roq orqali andisha, hurmat va ijtimoiy masofani saqlashga intilish ko'zga tashlanadi. Masalan, o'zbeklarda kattalardan hol-ahvol so'rashda so'roq gaplar ko'plik shaklida va alohida hurmat yuklamalari bilan qo'llanilishi shart¹⁷.

XULOSA

O'tkazilgan qiyosiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, arab va o'zbek tillarida so'roq nutqiy akti o'ziga xos boy arsenalga ega. Arab tili so'roq vositalarining gap boshida kelishi bilan xabarning maqsadini tezkorlik bilan anglatadi. O'zbek tili esa agglutinatsiya va intonatsiya imkoniyatlaridan foydalanib, so'roqqa juda ko'p konnotativ ma'nolarni (hayrat, shubha, hurmat) yuklaydi.

Har ikki tilda ham so'roq akti faqat "axborot qidirish" vositasi emas, balki so'zlovchining niyatini (illokutiv maqsadini) tinglovchiga eng qulay va ta'sirli usulda yetkazish mexanizmidir. Ushbu tadqiqot natijalari tarjimashunoslik, xususan, Qur'on ma'nolarini o'zbek tiliga o'girishda hamda madaniyatlararo muloqotni o'rganishda amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1) Safarov SH. Pragmalingvistika. – Toshkent: Fan, 2008.
- 2) Wright W. A Grammar of the Arabic Language. – Cambridge University Press, 1967. – P.
- 3) Al-Jurjoni, Abdulqohir. Daloil al-I'joz. – Qohira, 1992.
- 4) Sayfullayeva R., Mengliyev B. va boshqalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
- 5) Ar-Roziy, Faxriddin. At-Tafsir al-Kabir. – Bayrut: Dor al-Fikr, 1990.
- 6) Mahmudov N. O'zbek tili pragmatikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2012.
- 7) Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge University Press, 1969.

¹⁷ Mahmudov N. O'zbek tili pragmatikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2012. – B. 88-92.